

מעבר לייאוש

פרשת 'שמות' מסתיימת בדברי הייאוש של משה: "לֵמָּה זֶה שְׁלַחְתָּנִי? וּמָאֵז בָּאתִי אֶל פְּרַעֲה לְדַבֵּר בְּשִׁמְךָ, הֲרַע לָעַם הַזֶּה". הקב"ה עונה למשה כי הגאולה מצויה מעבר לייאוש. בפרשתנו, פרשת 'וארא', מתקשרת הגאולה עם השם המפורש. "וַיִּשְׁמֵי ה' בו" לא נודעת" עדיין לבני ישראל, יבוא לידי גילוי בזמן הגאולה.

שמות וסיסמאות

באחת מדרשותיו (ליקוטי מוהר"ן קמא, ס') דיבר רבי נחמן מברסלב על 'ספורי המעשיות' של שנים קדמוניות. מקווה אני לא לטעות אם אטען שדבריו מתייחסים לסיפורי-ילדים ולמעשיות פולקלוריסטיות שמקורותיהם השתכחו ברבות הימים. לפי רבי נחמן גנוזים בהם מסרים חשובים, ואולי גם רשמים מתורת הקבלה שהשאירה בהם את עקבותיה.

האם ייתכן לרדת למעמקי המעשיות? בהערות לשיר השירים המיוחסות לרבנו סעדיה, אומר הגאון שכתובים רבים סגורים במנעול שעל המפרש לפתוח, ורבים מהמפתחות אבדו. כל מי שכמוני מחזיק במגרותיו אוסף מנעולים ואוסף מפתחות לא תואמים, יכול בקלות להזדהות עם המשל והנמשל. ומה עם 'ספורי המעשיות'? האם יש לנו מפתות למנעוליהם? אמנם כן, פסיכולוגים פרוידיאניים ויונגיאניים גם יחד, בטוחים שהמפתחות בידיהם. קשה לי לקבל זאת, כי מפתחותיהם מוצלחים מדי. כשמפתח פותח כל מנעול, הוא חשוד בעיני כ"מפתח גנבים". בכלים פסיכולוגיים מושחזים ניתן לפרוץ כל מנעול, ולהפוך את הסיפור למשל לתסביך אדיפוס או לצמיחתה ובנייתה של האישיות. יש בכך טעות עליה אנסה לעמוד. לא כל סיפור בונה. במשך השנים כתבתי פירושים, או ליתר דיוק דרשות, על כמה מ"סיפורי הילדים". חשבתי לתומי שאוכל לחשוף את המסרים 'המקראיים' הבונים, מוסריים או קיומיים, הגנוזים בהם. רציתי להסתכל עליהם כפרקים בתורה שבעל פה אוניברסלית של חכמת הדורות. עם הזמן הבנתי שטעיתי בגישתי. אמנם כן, יש מעשיות בונות, אך יש סיפורי תועבה שמקורם ללא ספק אלילי. הסיפור ששכנע אותי בכך, היה 'עוץ לי גוץ לי'.

נוסחים שונים של הסיפור הסתובבו באירופה. הנוסח "שניצח" נקבע על ידי האחים גרין. מסופר בו על טוחן עני המבקש להשיא את בתו למלך, בטענה שהיא מסוגלת להפוך קש לזהב. המלך נושא אותה לאישה, אך כמובן, כשעליה להפיק את הזהב, היא חסרת אונים. לעזרתה מופיע גוץ, מעין 'אישון' קטן המוכן לעשות עבורה את ה'נס', אם בתמורה תמסור לו המלכה את בנה הבכור העתיד להיוולד. בייאווה, המלכה מסכימה. עם לידת הבכור, דורש הגמד את התשלום. לאחר תחנונים והפצרות הוא נאות לוותר, בתנאי שהמלכה תדע לנחש את שמו. יוהרת הגמד מסגירה את שמו: Rumpelstiltskin ובתרגומו

של שלונסיק 'עוץ לי גוץ לי'. הבן ניצול, והגמד - לפי הגרסה האחרונה של האחים גרין - נבלע בתוך האדמה.

נאלחים ומושחתים הם הערכים המבוטאים במחזמר-ילדים מצליח זה, פאוסט לתינוקות. הערך העליון מצוי בזהב. הוא מצוי מעבר לאהבה, עבורו הם יינשאו, ומעבר למוסר, עבורו הם יכרתו ברית עם מפיסטו גמדי, השד השטני שחומד את הבן. יתירה מכך, מהסיפור לומדים אנו שניתן לעשות חוזה עם השטן, ולהשתחרר ממנו ללא תשלום. על הסכנה שבלקח זה עמדה במחקריה רבקה שכטר. לפי דבריה אושוויץ היא אכן ממלכת פאוסט. אולם בכך לא די. היסוד האלילי שבסיפור נחשף בפרט אחר. ידיעת שם השד, מעניקה לאדם שליטה מאגית עליו, כאילו הוא סיסמה סודית המאפשרת גישה לחשבון הבנק שבאינטרנט או שימוש בכספומט קוסמי. אמנם כן, יש לשמות חשיבות רבה במסורת היהודית, התלמודית והקבלית, אך חז"ל הזהירו אותנו שלא ניפול למלכודת המאגיה האלילית. הם עשו זאת באירוניה מרה במדרש על פסוק במגילת איכה (ב, ב): "הָרַס בְּעֶבְרָתוֹ מִבְּצָרֵי בֵּת יְהוּדָה... חָלַל מִמְלָכָה וְשָׁרִיָּה". המדרש מספר לנו ש"עד שלא באו השונאים, היה ירמיה אומר להם 'עשו תשובה [מתועבותיכם] שלא תלכו בגלות'. אמרו לו 'אם יבאו השונאים מה יכולין לעשות לנו'? אחד אמר 'אני אקיף את העיר בחומת מים', אחר אמר 'אני אקיף אותה חומת אש'..." הם יצליחו בכך, על ידי זה שיכריחו את המלאכים לעשות זאת עבורם. בטוחים היו בכוחות המאגיים שהעניקה להם ידיעת השמות של הכוחות השמימיים. לכן חשבו שניתן לעשות כל תועבה מבלי לשלם את המחיר ומבלי לחזור בתשובה. "עמד הקב"ה ושינה את שמותם של מלאכים", וכדברי רש"י: "כשהיו משביעים את שר האש בשמו, הוא משיב אין ממשלה זו ביד, וכן כולם". הקב"ה שינה את הסיסמאות. לא פאוסט ולא מפיסטו יכלו לפעול באתרים המוגנים.

משולש ההוויה

הקב"ה מצוי מעבר לכל תיאור גשמי או אנושי. הפסלים הם הבל. ה'שם' תפס אכן את מקומו של הפסל, וידיעתו הוא הקשר היחידי שבינינו לבינו. לא לחינם אנו משתמשים בדברנו על הקב"ה, בכינוי 'השם'. עבור המקרא ידיעת השם איננה אמצעי שבמאגיה, אלא ביטוי להיכרות אינטימית יותר. יתירה מכך. עבורנו, קדושתו של הקב"ה נגעה בשמו. בגלל זאת אנו נמנעים מלכתוב את שמותיו של הקב"ה, וודאי לא את השם המפורש בעל ארבע האותיות, בניירות בהם מחר יעטפו דגים. כשאנו עושים זאת, אנו מוסיפים בתוך השמות – מקפים, או משנים את האותיות. כך נעשה אנו עתה, בהתייחסות להסבר השם המפורש שבפרשיותנו: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל הָאֱלֹהִים הִנֵּה אֲנִי בָּא אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל... וְאָמְרוּ לִי מַה שְּׁמוֹ? מָה אֶמַר אֲלֵהֶם? וַיֹּאמֶר אֶל הָאֱלֹהִים אֶל מֹשֶׁה אֶל-הָיְהוָה אֲשֶׁר אֶל-הָיְהוָה" (שמות ג, יג-יד).

פירושים רבים נאמרו לפסוקים אלה. ר' שמשון רפאל הירש עמד בפירושו על העומק שבמילה הבנלית 'אהיה', בה משתמשים אנו לעתים כה קרובות. 'אהיה' מניחה את קיומה של החרות, של האפשרות המופלאה שנתנה לאדם, להשפיע על עיצוב העתיד. רעיון מקביל פותח על ידי ר' יוסף דב סולובייצ'יק במאמרו 'ממעמקים' (דברי הגות והערכה, 120). הרי"ד סולובייצ'יק הדגיש את הניגוד שבין 'ויהי' ל'יהי'. המילה 'ויהי' מציינת את המצוי, את מצבנו היום, את ההווה. 'יהי', לעומת זאת הוא ציווי, המתייחס לראוי, לאידיאל, למה שנועדנו להיות. מחיבור דבריהם נוצר משולש: 'ויהי' – המציאות, 'יהי' – האידיאל, ו'אהיה' – הרצון האנושי החופשי. על פי ניסוחו של הרי"ד סולובייצ'יק, השם 'אֶ-הָיָה אֶשֶׁר אֶ-הָיָה' מציין שא-להים חופשי מהניגוד שבין האידיאל לבין המציאות. גם עלינו לשאוף לאחד ביניהם, שאיפה המתבטאת ברגש האחריות. לפי רש"ר הירש, השם 'אֶ-הָיָה אֶשֶׁר אֶ-הָיָה' משתקף ב'אהיה', הרצון האנושי החופשי. מלים אלו: 'אֶ-הָיָה אֶשֶׁר אֶ-הָיָה', "שוברות אזיקי אדם, בהם נאסר בידי כוח זר", ובאות להעמיד אותנו בפני צלם א-להים שבתוכנו על שני ממדיו: החרות והאחריות.

פרשת 'שמות' מסתיימת בייאושו של משה. פרשת 'וארא' מתחילה בהכרזה "אני ה'". התורה מכריזה כאן שיש מוצא. אסור לנו להיכנע לייאוש, וודאי לא לכרות ברית עם שטנים. כנגד סיפורי התועבה שאנו מוסרים לילדנו, ומתוך כך מכניסים בהם שדים אליליים, יוצרות פרשיותנו מסכת של שחרור: "כֹּה אָמַר ה': בְּנֵי בְכֹרֵי יִשְׂרָאֵל... שְׁלַח אֶת בְּנֵי!" השחרור לא יושג על ידי המאגיה של השמות-הסיסמאות, אלא על ידי ידיעת השם. שמו של הקב"ה מציין מציאות שמעבר לטבע ולהיסטוריה. אנו יכולים לנצח את חוקי המשחק האלה, לשנות את ההיסטוריה ואת הביוגרפיה האישית, מבלי להיזקק לשדים. ואולי על כך רומזים הפסוקים בישעיהו (נב ו-ז) המדברים על ידיעת שמו של הקב"ה: "לֵךְ יִדְעוּ עַמִּי שְׁמִי... כִּי אֲנִי הוּא הַמְדַבֵּר הַגָּדִל. מֶה נָאוּ עַל הָהָרִים רְגְלֵי מְבַשֵּׂר מְשֻׁמֵּעַ שְׁלוֹם מְבַשֵּׂר טוֹב מְשֻׁמֵּעַ יְשׁוּעָה".